

Talibova Şəhanə¹
ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ ƏSƏRLƏRİN TƏHLİLİ ZAMANI BƏDİİ DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN
ÖYRƏDİLMƏSİ

Bədii dil ədəbi əsərlərin emosional təsvir vasitəsidir. Uzun illər boyu bədii dil dedikdə hər kəs tərəfindən anlaşılmayan, yalnız yüksək zümrənin və savadlı insanların dilinə yaxın olan daha ciddi bir dil nəzərdə tutulmuşdur. Sonralar realist ədəbi məktəbinin yaranması ilə bədii dil terminin izahı da dəyişməyə başladı. Məlum oldu ki, bədii dil mütləq təmtəraqlı olmayıb, daha anlaşılqı, hətta, yeri gəldikdə dialekt, şivə, loru sözlərdən də istifadə edilə bilən ədəbi anlayışdır.

Bədii dilin belə sadələşməsinə biz daha çox epik nümunələrdə görürük. Şeir dili nə qədər sadə olsa da, üslubuna uyğun olaraq, ən azından ritmik quruluşu və intonasiya tərzilə müəyyən qədər ağırlığını qoruyur.

Orta məktəb dərslərləri üçün seçilən əsərlərin dili mütləq şəkildə nəzərdən keçirilməli və şagirdlərin yaşı nəzərə alınmaqla nümunələr verilməlidir. Bu baxımdan lirik əsərlərdə iş daha asandır. Əsərə ümumi qısa nəzər salmaqla əsərin şagird üçün uyğun olub olmadığını seçə bilirik. Lakin epik əsərlərdə vəziyyət daha qəlizdir. İlk olaraq əsərə daha ciddi şəkildə və yaxından tanış olmaq lazım gəlir. Əsərin dili, buradakı ideyanın çatdırılma tərzilə, işlədilən təsvir vasitələri oxuculara aydın olmalıdır.

Bədii dil anlayışı özündə bir neçə digər məfhumları da birləşdirir. Məsələn, müəyyən üslubun dili, yazıçının dili, konkret əsərin dili və ya konkret obrazın dili. Məlumdur ki, bədii dilə aid biliklərin həcmi çox genişdir. Sadalanan məfhumların isə hər birinin özünəməxsus cəhətləri, xüsusiyyətləri vardır. Orta məktəblərdə bu anlayışlar mərhələli şəkildə öyrədilir. Məsələn, V-VIII siniflərdə daha çox əsərin dili, yazıçının dili və qəhrəmanın dili anlayışları təhlilə cəlb olunur. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şəhla Fətəliyeva bu haqda fikirləri ümumiləşdirərək belə yazır: “Orta məktəbdə ədəbi əsərlərin dilini, yaxud bədii dilin öyrənilməsinə aşağıdakı cəhətləri əlavə edə bilirik:

1. Yazıçının hansı dil mənbələrindən istifadə etməsi (ümumxalq dili, şifahi ədəbiyyat, yazılı ədəbiyyat əcnəbi söz və ifadələr və s.);
2. Çətin söz və ifadələrin izahı (buraya həm lüğəvi mənası anlaşılmayan, həm də sözlərin mənası çətin başa düşülən söz və ifadələr daxildir);
3. Dili bədiiləşdirən qaydaların izahı;
4. Dünyagörüşündən, yaradıcılıq metodundan və fərdi üslubdan asılı olaraq, yazıçının dildən necə istifadə etməsi;
5. Ayrı-ayrı janrlardan, növlərdən asılı olaraq əsərin dil xüsusiyyətlərinin izahı”. [3]

Gördüyümüz kimi, bədii dil anlayışı mükəmməl bir sistem təşkil edir və ona daxil olan komponentləri bir-biri ilə vəhdətdə öyrənməyi tələb edir.

Biz fikirlərimizi konkret əsərlər üzərində izah etmək istədik. İlk olaraq, 8-ci sinif Ədəbiyyat dərslərində yer alan Cəlil Məmmədquluzadənin “Qurbanəli bəy” hekayəsinə nəzər salmaq. Cəlil Məmmədquluzadə dahi Azərbaycan yazıçısı, dramaturqu, jurnalisti, ictimai xadimi, “Molla Nəsirəddin” ədəbi məktəbinin banisi və ideya rəhbəridir. Azərbaycan ədəbiyyatı üçün sonsuz əməyi olan bu dəyərli insanı nə qədər öyrənsək azdır. O həmçinin Azərbaycanda və Şərqdə ilk feminizm, qadınların və kişilərin hüquq bərabərliyi tərəfindən çıxış edən ilk ictimai xadim hesab olunur. Onun əsərləri təkcə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılması üçün deyil, həm də yaşadığı dövrün dil mənzərəsini öyrənmək üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Dərslərdə yer alan “Qurbanəli bəy” hekayəsi janrının ən mükəmməl nümunələrindəndir. Ənənəvi olaraq, hekayəyə baş qəhrəmanın adı verilmişdir. Burada həmin dövrün mənzərəsi, bəylərin həyat tərzilə, sadə xalqın necə əzildiyi qısa bir mətn üzərində çox mükəmməl şəkildə verilmişdir. Qurbanəli bəy obrazı yaltaq mülkədarların ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Ədib obrazı elə təqdim edir ki, oxucu ona nifrət etməkdən daha çox düşündüyü vəziyyətə acıyır. Xalqın hörmət etdiyi belə bəylərin məmurların, yüksək vəzifəli naçalniklərin önündə bu mənəviyyətsiz vəziyyəti tənqid edir.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc Qəmbərova bununla bağlı çox gözəl müqayisə aparmaqla qeyd edir: “Ta qədimdən tipik azərbaycanlı kişisi üçün “at, arvad, papaq” qeyrət rəmzi sayılaraq müqəddəs, toxunulmaz hesab edilir. Hekayənin qəhrəmanı isə öz atını (atlarını) heç düşünmədən belə hər an “peşkəş” etməyə hazırdır: - Naçalnik, qurbandı sənə mənim atım! Hesab edirik ki, burada müəllifin çatdırmaq istədiyi mətnəli ifadə açıq-aşkar ortadadır”. Bəli, həqiqətən də Qurbanəlinin nə qədər şəxsiyyətsiz olduğunu bu müqayisədən də görə bilirik. [4]

Hekayənin dili müəllifin bütün əsərləri kimi olduqca zəngindir. Burada axtardığımız hər şeylə rastlaşa bilirik: arxaizmlər, varvarizmlər, vulqarizmlər və s.

Mətnə istifadə olunan arxaizmlərə və tarixizmlərə nəzər yetirək: börk, qlava, mirzə, katta, kazak, pristav, yasovul. Sözlərin bir çoxu tarixlə bağlı olub, bu dövrdə hansısa bir anlayışla əvəz edilməyən tarixizmlərdir. Belə sözlərin mətnə işlənməsi əsərin yazıldığı dövrün tarixi ilə bağlı təsəvvürün yaranması üçün vacib detaldır.

Arxaizm olan “börk” sözü isə papaq mənasını verir. Xalq arasında bəzən indi də işlədilən bir deyimdə də bu sözü görə bilirik: “Börkçünün borkü olmaz, kürkçünün kürkü”. Hekayədə bu söz belə işlədilmişdir: “İzdrasti!- və borkünü götürüb sağ əlilə qalxırdı yuxarı və qışqırdı”.

Əsərdə leksik cəhətdən diqqəti daha çox varvarizmlər çəkir. Cəlil Məmmədquluzadə demək olar ki, bütün əsərlərində çəkinmədən xeyli miqdarda varvarizmlərdən istifadə etmişdir ki, oxucular ana dilin düşündüyü bu acınası vəziyyəti daha yaxşı

¹Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

təsəvvür edə bilsinlər. Hekayədə işlədilər varvarizmlərə diqqət edək : “Malodes, sobak, izdrasti, akoşka, baxəbər, suriş, qiylü-qal” və s.

Orta məktəbdə bu mövzu keçilərkən müəllim arxaizm və varvarizmlərə xüsusi diqqət tələb etməli, müəyyən tapşırıqlarla şagirdləri də araşdırmaya sövq etməlidir. Lakin, ən sonda özü mütləq şəkildə şagirdlərə aydın olmayan bütün sözləri dəqiqliklə izah etməlidir ki, mətn tərkibində şagirdə aydın olmayan söz qalmasın.

Bunlardan əlavə, mətnə vulqarizmlərə də rast gəlinir. Məsələn, “heyvan balası, heyvan”. Belə ifadələr bədii əsərdə yalnız və yalnız tipin dilindən işlədilər bilər. Vulqar sözlər əsərdə mənfi surətin daha dəqiq təsviri üçün istifadə edilir.

Leksik tərkibi belə zəngin olan əsərlər şagirdlər üçün çətin olduğu qədər maraqlıdır. Hətta dərəcə həvəsi zəif olan şagirdin belə ilk dəfə gördüyü bu sözlər maraqlı gəldiyi üçün əsər diqqətini cəlb edir.

Dil tərkibini araşdıracağımız ikinci əsər isə Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasıdır. 9-cu sinif orta məktəb dərslərində poemanın bir hissəsi ixtisarla verilmişdir. Mövzu Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı bölməsinin daxilində verilmişdir. Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olub, əsərlərindəki şirin diliylə ədəbiyyatımızda xüsusi yer tutur. İslam Qəribinin sözləri ilə desək, onun yaradıcılığı təkcə ona görə qiymətli deyildir ki, xalq ruhu ilə yoğrulub, həm də ona görə dəyərlidir ki, otaylı-butaylı ədəbiyyatımızın arasında yeni və heç vaxt zəifləməyəcək körpü salıb.

Əsər ana dilimizin möhtəşəmliyini təsdiq edən poetik abidədir. Şifahi xalq ədəbiyyatımızın ruhu və xalq dili bir-birinə qovuşmuş, nəticədə ölməz sənət əsəri meydana gəlmişdir. Xalqın içindən çıxmış, xalqın içində böyümüş Şəhriyar onun adət-ənənələrini, bayram və mərasimlərini eyni zamanda acınacaqlı halını, dərdsini, problemlərini əlbəttə ki, yaxşı bilirdi. Məsələn, aşağıdakı misraların ağırlığına diqqət yetirək:

Dedim, balam, o Məmdəsən nolubdu ?

Məlumoldu, tifil bala ölübdü,

Nə var, nə var, burnundan qan gəlibdi,

Bir yel əsir, baxırsan, Məmdəsən yox,

Bu kənddə bir burun qanı kəsən yox...

Xalqı bu qədər tanıyan şair onun ana dilinə də bələd idi. Yaşadığı dövrdə türk dilinə olan bütün yasaqlara rəğmən o ana dilinin ən şirin ləhcəsində belə bir əsər ortaya çıxarmışdır. Şair əsəri elə bir dildə yazmışdır ki, heç kəs onu dəyişdirməyə və ya tərcümə etməyə cəsarət etməsin. Bilərəkdən bəzi sözləri ən ucqar dialektlərdəki kimi işlətməmişdir. Məlum olduğu kimi, tərcümə heç vaxt eyni bədiiyyəti verə bilməz. Əsər tələffüz normasına uyğun yazılmışdır və bu da əsərə xüsusi səmimiyyət və şirinlik verir. Şəhriyar folklor dilindən elə məharətlə istifadə etmişdir ki, oxucu əsəri oxuduqca həm xalqın bütün məişətini, həm də onun problemlərini gözləri önündə canlandırır bilir. Orta məktəb dərslərində daha çox bayram ənənəsi ilə bağlı hissələr verilmişdir ki, şagirdlər əsərlə tanış olduqca xalqın adət-ənənələrini daha yaxşı qavrayır:

Yumurtanı göyçək, güllü boyardıq,

Çaqqışdırıb sınıqların soyardıq,

Oynamaqdan bircə məgər doyardıq ?

Bu üç misra insanı necə də gözəl xatirələrə aparır... Demək olar ki, bütün əsər boyu oxucu eyni ab havada qalır. Gah bayramları yada salıb şirin xatirələrə dalır, gah da kənd həyatının çətinlikləri ilə üz-üzə qalır.

Mövzu tədris olunduqda müəllim mütləq şairin ifadəli oxusuna vaxt ayırmalıdır. Əsər xüsusi sadə intonasiya ilə sakit tonda deyilməlidir. Tərkibində olan dialektizmlər və varvarizmlər müəllim tərəfindən şagirdlərə izah olunmalı, şairin nə üçün bu sözlərə müraciət etməsi aydınlaşdırılmalıdır. Belə sözlərin bir neçəsinə diqqət edək : “qəzov-qədər, hövləsək, tiringə, xərmən, şəbçərə, girdəkan, ərdəm, qovzanmaq, xəlfə, vəzişkar” və s. Bu kimi sözlərin mənası mütləq şəkildə mətn daxilində araşdırılmalıdır.

Əsərin sonunda bədii dillə bağlı müxtəlif tapşırıqlara yer verilmişdir ki, bu tapşırıqlar yerinə yetirilərkən şagird əsərin dili ilə bağlı daha aydın təsəvvürə malik olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslük

2. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslük

3. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=5020>

4. <https://manera.az/hesr/7163-celil-memmedquluzadenin-qurbanali-bey-hekayesinin-poetik-dili.html>

Açar sözlər: *ədəbi dil, ümumxalq dili, Cəlil Məmmədquluzadə, “Qurbanəli bəy”, Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar, “Heydərbabaya salam”, folklor dili.*

Ключевые слова: *литературный язык, национальный язык, Джалил Мамедгулузаде, “Гурбанали бей”, Махаммадхусейн Шахрияр, “Гейдарбабая салам”, фольклорный язык.*

Key words: *literary language, common language, Jalil Mammadguluzada, “Gurbanali bey”, Mahammadhusein Shahriyar, “Heydarbabaya salam” folklore language.*

XÜLASƏ

Göründüyü kimi, bədii dil əsərdə çox önəmli yer tutur. Hər hansı əsəri ədəbi dilsiz təsəvvür etmək çətindir. Ədəbi dil ümumxalq dili əsasında formalaşsa da, ondan fərqlənir. Ümumxalq dili hələ işlənməmiş, qaydaları olmayan dil olduğu halda, ədəbi dil

müəyyən qaydalara əməl edilmiş, ədəbi süzgcdən keçirilmiş, üstündə işlənmiş dildir. Eyni zamanda bədii dil ümumxalq dilini zənginləşdirməyə də xidmət etməlidir. Oxucu əsər oxuduqca həm bədii zövqünü, həm də dil qabiliyyətini, söz imkanlarını da inkişaf etdirə bilməlidir. Əsərin dili oxucuya zövq verməli, onu əsərin sehrli dünyasına apara bilməlidir. Ədəbi dil o qədər rəngarəngdir ki, hətta müxtəlif üsluba malik hər bir sənətkarın özünəməxsus bədii dili vardır. Bədii dil sənətkarın üslubunu formalaşdıran bir vasitədir yəni, yaradıcılıq məhsulu kimi təzahür edir. Əsərdə problem necə qoyulursa qoyulsun, əgər onun dili zəifdirsə, obrasızdırsa orada ədəbi uğur qazanılmamışdır. Əsərdə bədii dilsiz nə məzmun, nə də forma ola bilər. Bədii dil eyni zamanda sətiraltı mənə yükünə də malik olmalıdır.

TEACHING ARTISTIC LANGUAGE FEATURES DURING ANALYSIS OF WORKS IN LITERATURE CLASSES SUMMARY

As can be seen, literary language occupies a very important place in the work. It is difficult to imagine any work without literary language. Although literary language is formed on the basis of the national language, it differs from it. While the vernacular is a language that has not yet been developed and does not have rules, literary language is a language that has followed certain rules, has been filtered and worked on. At the same time, the literary language should serve to enrich the national language. As the reader reads the work, he must be able to develop both his artistic taste and his language skills and vocabulary. The language of the work should delight the reader and take him to the magical world of the work. Literary language is so diverse that even every artist with a different style has his own artistic language. Literary language is a means of shaping the style of the artist, that is, it manifests itself as a product of creativity. No matter how the problem is posed in the work, if its language is weak and imageless, there is no literary success. There can be no content or form in a work without artistic language. Literary language must also have a load of subtext.

ОБУЧЕНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОМУ ЯЗЫКУ ПРИ АНАЛИЗЕ РАБОТ НА УРОКАХ ПО ЛИТЕРАТУРЕ РЕЗЮМЕ

Как видно, литературный язык занимает в произведении очень важное место. Без литературного языка сложно представить любое произведение. Хотя литературный язык формируется на основе национального языка, он отличается от него. В то время как разговорный язык - это язык, который еще не разработан и не имеет правил, литературный язык - это язык, который следует определенным правилам, был отфильтрован и над которым работали. В то же время литературный язык должен служить обогащению национального языка. Читая произведение, читатель должен уметь развивать как свой художественный вкус, так и языковые навыки и словарный запас. Язык произведения должен восхищать читателя и уносить его в волшебный мир произведения. Литературный язык настолько разнообразен, что даже у каждого художника с разным стилем есть свой художественный язык. Литературный язык - средство формирования стиля художника, то есть проявляется как продукт творчества. Как бы ни была поставлена проблема в произведении, если его язык слаб и лишен образов, литературного успеха нет. В произведении не может быть содержания или формы без художественного языка. Литературный язык также должен иметь массу подтекста.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova